

Lesław Pytka *, Janina Florczykiewicz **

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach [* leslaw.pytka@uph.edu.pl;
** janina.florczykiewicz@uph.edu.pl]

Nieprzystosowanie społeczne jako wyraz negatywnych ustosunkowań wobec norm

Abstrakt: Celem badań było określenie ustosunkowań wobec norm młodzieży nieprzystosowanej społecznie. Odwołano się do twierdzenia C. Czapówa, że nieprzystosowanie społeczne jest wynikiem negatywnych ustosunkowań jednostki, rozumianych jako niechęć do podejmowania zachowań zgodnych z normami. Badaniom sondażowym poddano 132 wychowanków zakładów poprawczych i młodzieżowych ośrodków wychowawczych. Potwierdzono założenie o występowaniu u młodzieży nieprzystosowanej społecznie negatywnych ustosunkowań wobec badanych norm i niskim stopniu ich internalizacji. Ustalono, że młodzież wiąże stosowanie norm prawnych, religijnych, moralnych z wartościami, jednak poglądy te nie korespondują z ich przestrzeganiem. Uzyskane rezultaty wyznaczają implikacje dla praktyki resocjalizacyjnej – wskazują na konieczność wzmocnienia wysiłków wychowawczych w zakresie wspomaganie rozwoju moralnego jednostek nieprzystosowanych społecznie.

Słowa kluczowe: nieprzystosowanie społeczne, młodzież nieprzystosowana społecznie, negatywne ustosunkowania wobec norm.

W literaturze przedmiotu prezentowane są zróżnicowane poglądy w kwestii etiologii nieprzystosowania społecznego. O ile istnieje zgodność co do obszarów (biologicznego, psychicznego, społecznego), z których pochodzą czynniki warunkujące jego powstawanie, o tyle w koncepcjach nieprzystosowania społecznego wskazuje się na wielorakie jego przyczyny. W ujęciu prezentowanym na polskim gruncie przez C. Czapówa (1978) nieprzystosowanie społeczne, nazywane przez

autora *wykolejeniem społecznym*, jest przejawem antagonizmu destruktywnego. Autor definiuje je jako wewnętrzną postawę odpowiedzialną za ukierunkowanie na przeciwstawianie się wszelkim normom społecznym, niezależnie od ich treści i charakteru (Czapów 1978). Stanowisko to jest zbieżne z poglądem reprezentowanym na gruncie amerykańskim, według którego nieprzystosowanie społeczne stanowi wzorzec zaangażowania w celowe, antyspołeczne i destrukcyjne zachowania przestępcze (Merrell, Walker 2004, s. 901). Osoby nieprzystosowane społecznie prezentują tzw. przestępczy styl myślenia (Walters 1995), który niweluje kontrolne oddziaływanie norm, powodując, że pomimo ich znajomości jednostka uporczywie je łamie z pełną tego świadomością.

Przyczyną ukształtowania się antagonizmu destruktywnego są postawy egocentryczne, agresywne i antyspołeczne (Bandura, Walters 1968). Antagonizm destruktywny odpowiada za tzw. negatywne ustosunkowania, czyli niechęć podmiotu do podejmowania zachowań oczekiwanych społecznie (Czapów 1971). Jego przejawem są zachowania pozostające w wyraźniej opozycji do wartości, naruszające normy prawne, moralne i obyczajowe (Pytka 2001, s. 90). Zalicza się do nich: bójki, kradzieże, wagary, ucieczki z domów, notoryczne kłamstwa, podpalenia, wandalizm, picie, palenie, przyjmowanie narkotyków, zamachy samobójcze (Bowlby 1988; Collins, Read 1990; Clarizio 1992a, 1992b; McGhee, Short 1991; Stouthamer-Loeber 1986; Pytka 2001) a także prostytutkę, promiskuityzm, agresję, nieprzestrzeganie regulaminów, konflikty interpersonalne (Pytka 2001).

Kumulacja negatywnych ustosunkowań wobec przyjętych społecznie norm czyni jednostkę podatną do podejmowania zachowań dewiacyjnych, potencjalnie ją predestynując do naruszania norm, dlatego owe negatywne ustosunkowania mogą być rozpatrywane w kategoriach symptomów nieprzystosowania społecznego.

W zaprezentowanych niżej badaniach podjęto zagadnienie negatywnych ustosunkowań młodzieży nieprzystosowanej społecznie wobec norm.

Wybrane aspekty negatywnych ustosunkowań młodzieży nieprzystosowanej społecznie wobec norm społecznych i prawnych – badania własne

Założenia badawcze i procedura

Problematyka norm społecznych jest ściśle powiązana z zagadnieniem wartości. W naukach społecznych wartości traktuje się jako wyodrębnione w osobowości struktury (systemy) obejmujące przekonania (reprezentacje poznawcze) wyznaczające preferowane stany docelowe lub zachowania (Kmita 1985; Rokeach 1973; Schwartz 1992; Wojciszke 2002). Wartości określają społecznie pożądane cele orientując tym samym motywację. Ich rolą jest kierowanie wyborami jednostki oraz oceną zachowań i zdarzeń. Mają charakter normatywny, tzn. wyznacza-

ją normy postępowania poprzez wytyczenie zakresu dopuszczalnych zachowań. Z kolei normę określa się jako sąd dyrektywny ukierunkowany przez wartość, określający dopuszczalne w danym społeczeństwie (społeczności) sposoby zachowania (Kmita 1985; Jaśtał 2004). Normy są regułami określającymi społecznie preferowany sposób zachowania, zawierają w sobie jego zakaz, bądź nakaz, w konkretnej sytuacji. Związek między wartościami a normami ujawnia się w ich rolach – o ile rolą wartości jest określanie celów, o tyle rolą norm jest urzeczywistnianie wartości w życiu społecznym. Należy jeszcze wspomnieć, że normy stanowią punkt odniesienia dla oceny jednostki w jej środowisku społecznym – osoby naruszające normy, są uznawane za „odszczepieńców”, w konsekwencji czego podlegają stygmatyzacji (Włodarczyk 2003).

Sterujący charakter wartości zależy od jej internalizacji, tj. stopnia w jakim jednostka akceptuje ją i uznaje za własne dążenie.

Wysoki stopień internalizacji wartości i powiązanych z nimi norm jest gwarantem zachowania ładu społecznego, ich niska internalizacja sprzyja powstawaniu nieprzystosowania społecznego (Florczykiewicz 2016; Pytka 2001).

Wiedza w zakresie stopnia internalizacji przez młodzież wartości i powiązanych z nimi norm stanowi punkt wyjścia dla projektowania oddziaływań zorientowanych na przyswojenie norm przez wychowanka, jest zatem kluczowa dla praktyki pedagogicznej i resocjalizacyjnej. Zważywszy na to, przedmiotem badań uczyniono internalizację wartości i norm przez młodzież nieprzystosowaną społecznie.

Odwolując się do koncepcji Czapówa (Czapów, Jedlewski 1971) przyjęto założenie, że niskiemu stopniowi internalizacji wartości towarzyszą negatywne ustosunkowania wobec norm społecznych i prawnych, sprzyjające ich naruszeniu.

Celem badań jest identyfikacja negatywnych ustosunkowań młodzieży nieprzystosowanej społecznie wobec wybranych standardów aksjonormatywnych, tj. wartości i powiązanych z nimi norm.

Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jakie ustosunkowania wobec norm prezentuje młodzież nieprzystosowana społecznie?
2. Czy istnieje zgodność między znajomością normy przez młodzież nieprzystosowaną społecznie a jej respektowaniem, czyli odzwierciedleniem w zachowaniach?

W badaniu uwzględniono dwie wartości – uczciwość i godność. Powiązane z nimi normy – poszanowanie własności, religijność, szczerłość, szacunek dla innych uzyskały status zmiennych niezależnych. Za wskaźnik internalizacji normy przyjęto ustosunkowania wobec niej, wyrażone w poglądach i deklaracjach zachowania (tab. 1).

Przeprowadzono sondaż diagnostyczny. Kwestionariusze ankiety rozesłano do wylosowanych placówek resocjalizacyjnych, w których badania zostały przeprowadzone przez wychowawców. Badania miały charakter anonimowy.

Tabela 1. Zmienne i wskaźniki

Wartości	Zmienne niezależne – normy	Wskaźniki – ustosunkowania wobec norm
Uczciwość	poszanowanie własności	poglądy dotyczące dopuszczalności kradzieży, kradzieże
	religijność	poglądy dotyczące respektowania zasad religijnych
	szczerłość	poglądy dotyczące dopuszczalności oszukiwania, oszukiwanie
Godność	szacunek dla drugiego człowieka	poglądy dotyczące dopuszczalności hejtowania
		poglądy dotyczące dopuszczalności oczerniania innych

Źródło : badania własne.

Dla określenia częstości zastosowano wskaźniki procentowe, natomiast współwystępowanie zmiennych określono za pomocą testu niezależności χ^2 .

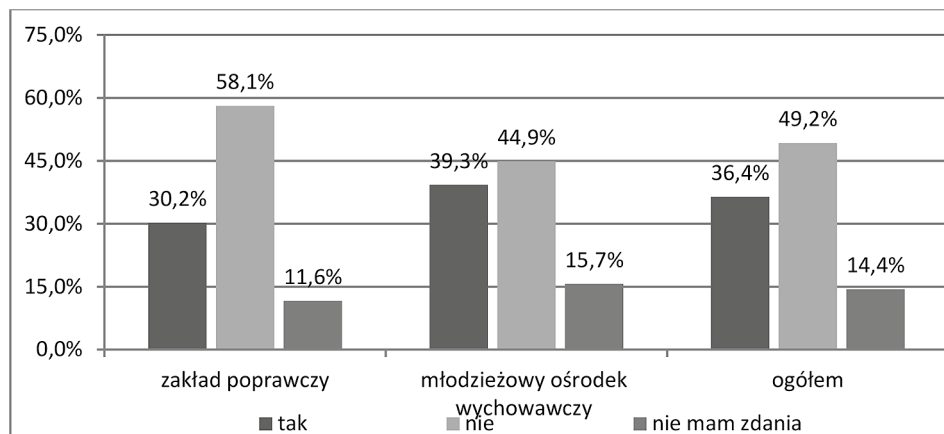
Próba badawcza

Badaniami objęto 132 osoby nieprzystosowane społecznie, w tym: 32,6% (43 osoby) wychowanków zakładów poprawczych [ZP] oraz 67,4% (89 osób) wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych [MOW]. 25,6% badanych wychowanków ZP stanowiły dziewczęta, a 74,4% chłopcy, natomiast wśród wychowanków MOW 23,6% stanowiły dziewczęta a 76,4% chłopcy. Wskaźnikiem nieprzystosowania społecznego był pobyt w placówce resocjalizacyjnej. Wiek badanych mieścił się w przedziale 14–22 lata ($M = 16,76$ lat, $SD = 1,64$).

Ustosunkowania młodzieży nieprzystosowanej społecznie wobec norm

Ustosunkowania młodzieży nieprzystosowanej społecznie wobec norm badano w odwołaniu do uczciwości. Zapytano o poglądy dotyczące przestrzegania norm prawnych, religijnych i moralnych (pojęcia „zasady” i „normy” były używane zamiennie).

Pierwsze pytanie dotyczyło przestrzegania norm prawnych: „Czy można żyć uczciwie nie przestrzegając norm prawnych?”. Niemal połowa badanych (49,2%) wiąże uczciwość z koniecznością przestrzegania norm prawnych (odpowiedź „nie”). Wychowankowie ZP częściej wiążą ich przestrzeganie z uczciwym życiem (58,1%), w porównaniu z wychowankami MOW (44,9%) – różnica wynosi 13,2 punktów procentowych (wykres 1).

Wykres 1. Czy można żyć uczciwie nie przestrzegając norm prawnych?

Źródło: badania własne.

Sprawdzono także czy poglądom dotyczącym przestrzeganiu norm prawnych towarzyszy przekonanie o ich respektowaniu oraz czy normy prawne są przestrzegane. Wskaźnikiem uczyniono kradzież. Zbadano zgodność między poglądem o dopuszczalności kradzieży i deklaracjami odnośnie do ich popełnienia a poglądem w sprawie respektowania zasad i norm prawnych. Ustalono, że istnieje zależność między poglądami o dopuszczalności kradzieży a poglądami odnośnie do respektowania norm prawnych – $\chi^2(2, 132) = 26,135$, $p < 0,001$, V-Cramera = 0,315. Większość respondentów deklarujących konieczność przestrzegania zasad i norm prawnych uważa kradzież za niedopuszczalną (73,8%), z kolei ponad połowa badanych (54,2%), którzy nie uznają za konieczne przestrzeganie zasad i norm prawnych uznaje kradzież za dopuszczalną (tab. 2).

Tabela 2. Konieczność respektowania norm prawnych a dopuszczalność kradzieży w opinii badanych, $n = 132$

	Można żyć uczciwie nie przestrzegając norm prawnych		Nie można żyć uczciwie nie przestrzegając norm prawnych		Nie mam zdania		Ogółem	
	n	%	n	% z	n	%	n	% ogółem
Kradzież jest dopuszczalna	26	54,2	10	15,4	3	15,8	39	29,6
Kradzież jest niedopuszczalna	16	33,3	48	73,8	11	57,9	75	56,8
Nie mam zdania	6	12,5	7	10,8	5	26,3	18	13,6
Ogółem	48	100	65	100	19	100	132	100

Źródło: badania własne.

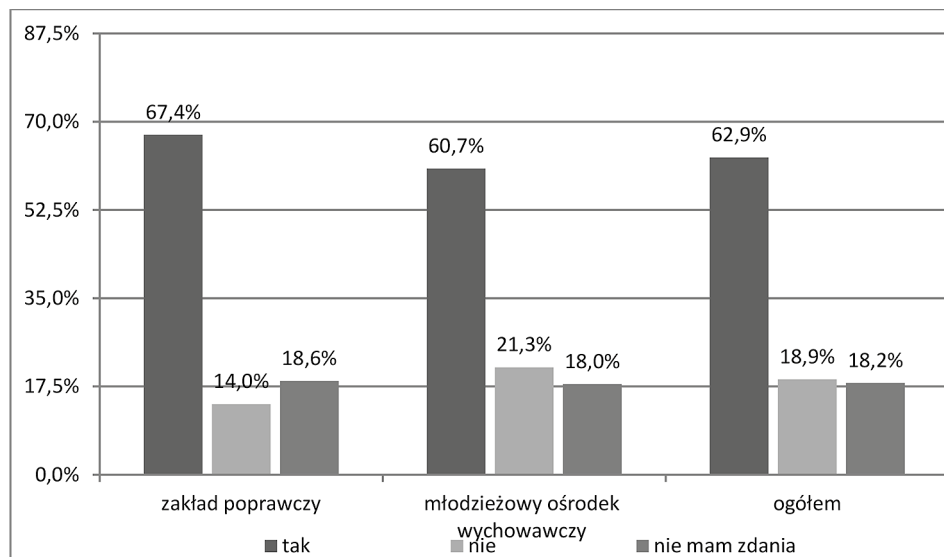
Wysoki odsetek badanych przyznaje się do popełnienia kradzieży, a ich popełnianie jest niezależne od poglądów o konieczności przestrzegania norm (tab. 3) – nie występuje zależność między popełnieniem czynu naruszającego normę prawną (kradzieży) a poglądami odnośnie respektowania norm (χ^2 nieistotne statystycznie).

Tabela 3. Konieczność respektowania zasad i norm prawnych a popełnienie kradzieży, n = 132

	Można żyć uczciwie nie przestrzegając norm prawnych		Nie można żyć uczciwie nie przestrzegając norm prawnych		Nie mam zdania		Ogółem	
	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% ogółu
Popełnili kradzież	41	85,4	52	80,0	15	78,9	106	82,2
Nie popełnili kradzieży	7	14,6	13	20,0	4	21,1	23	17,8
Ogółem	48	100	65	100	19	100	132	100

Źródło: badania własne.

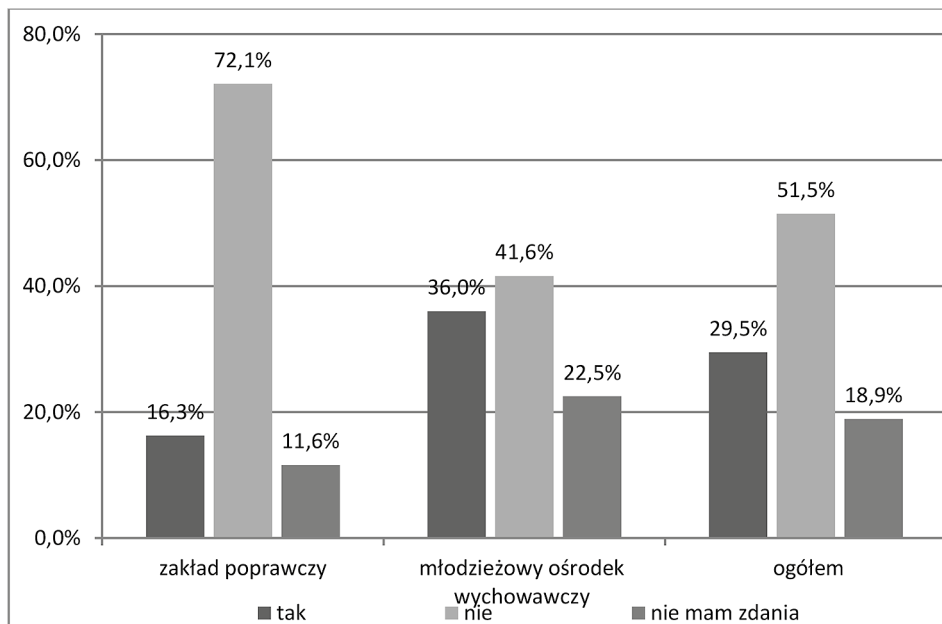
Młodzież nieprzystosowana społecznie nie wiąże przestrzegania zasad religijnych z uczciwością. Większość badanych (62,9%) wybrała odpowiedź twierdzącą na pytanie „Czy można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad religijnych?“, a tylko 18,9% respondentów udzieliło odpowiedzi przeczącej. Różnica między poglądami prezentowanymi w badanych grupach jest niewielka (wykres 2).

Wykres 2. „Czy można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad religijnych?“

Źródło : badania własne.

Określeniu poglądów w kwestii powiązania uczciwości z przestrzeganiem zasad moralnych służyło pytanie: „Czy można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych?” Nieco ponad połowa badanych wiąże uczciwość z przestrzeganiem zasad moralnych (odpowiedź „nie”). Poglądy są zróżnicowane w zależności od placówki; większość wychowanków ZP (72,1%) wiąże uczciwość z przestrzeganiem zasad moralnych, z kolei wśród wychowanków MOW przekonanie takie ma mniej niż połowa badanych (40,9%) – różnica między badanymi grupami wynosi 31,2 punkty procentowe (wykres 3).

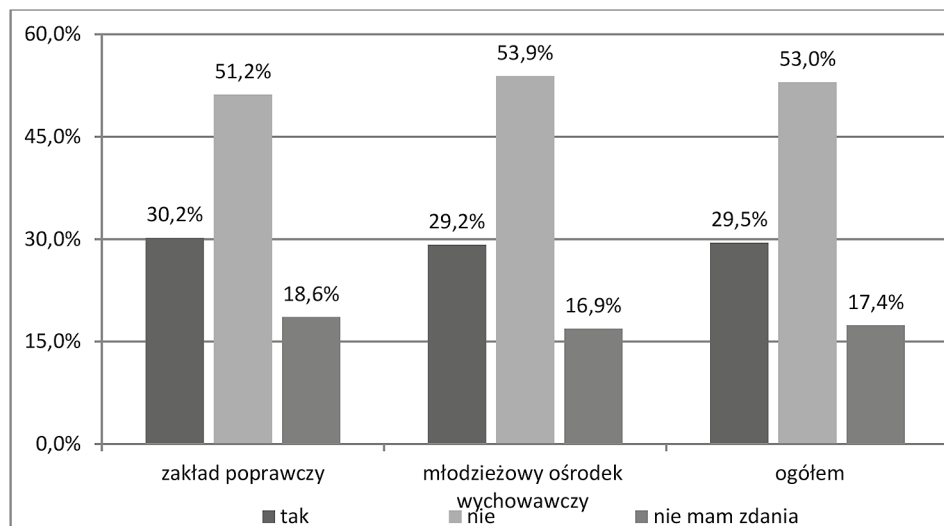

Wykres 3. Czy można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych?, n = 132

Źródło : badania własne.

Zbadano czy przekonania o stosowaniu zasad moralnych są spójne z poglądami na temat zachowań je naruszających oraz podejmowaniem takich zachowań. Wskaźnikami uczyniono: oszukiwanie, hejtowanie, oczernianie innych, przy czym oszukiwanie zostało powiązane z uczciwością a hejtowanie i oczernianie innych z godnością.

Nieco ponad połowa badanych (53,4%) uznaje oszukiwanie za niedopuszczalne, znacznie niższa liczba respondentów opowiada się za jego dopuszczalnością. Podobne poglądy są prezentowane przez badanych z obu placówek (wykres 4). Pogląd o niedopuszczalności oszukiwania współwystępuje z przekonaniem, że uczciwe życie obejmuje przestrzeganie zasad moralnych (tab. 4). Między badanymi poglądami występuje zależność – $\chi^2(4,132) = 15,820$; $p < 0,01$, wartość współczynnika V-Cramera wynosi 0,245, co oznacza, że zależność jest niska.

Wykres 4. Czy dopuszczalne jest oszukiwanie?

Źródło: badania własne.

Tabela 4. Konieczność respektowania zasad moralnych a dopuszczalność oszukiwania w opinii badanych, n = 132

	Można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie mam zdania		Ogółem	
	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% ogółu
Oszukiwanie jest dopuszczalne	19	48,7	16	23,5	4	16	39	29,0
Oszukiwanie jest niedopuszczalne	17	43,6	41	60,3	12	48	70	53,4
Nie mam zdania	3	7,7	11	16,2	9	36	23	17,6
Ogółem	39	100	68	100	25	100	132	100

Źródło: badania własne.

Prezentowanym przez badanych poglądom odnośnie do konieczności respektowania zasad moralnych nie zawsze odpowiadają podejmowane zachowania. Aż 67,6% badanych deklarujących respektowanie zasad moralnych dopuściło się oszukiwania (tab. 5). Nie stwierdzono występowania zależności między tymi zmiennymi (χ^2 nieistotne statystycznie).

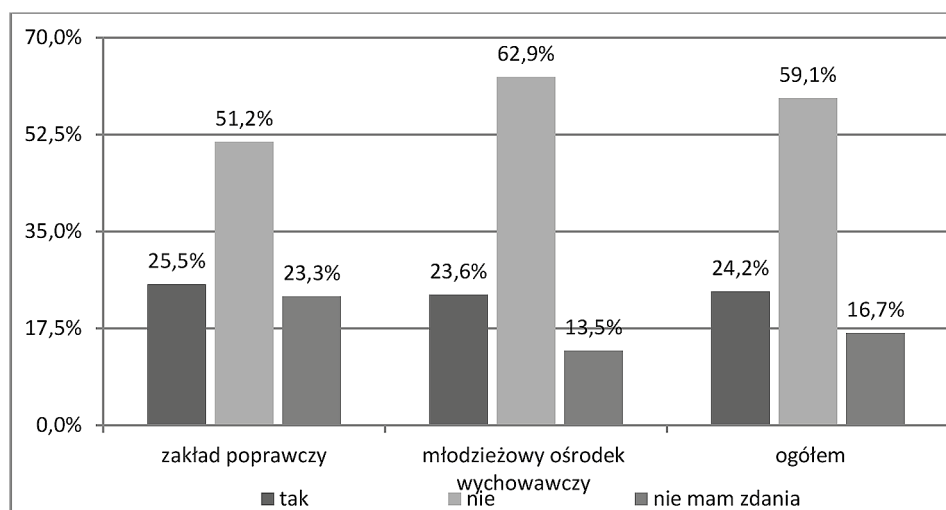

Tabela 5. Konieczność respektowania zasad moralnych a oszukiwanie, n = 132

	Można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie można żyć uczciwie przestrzegając zasad moralnych		Nie mam zdania		Ogółem	
	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% ogółu
Oszukujący	30	76,9	46	67,6	16	64	92	69,7
Nieoszukujący	9	23,1	22	32,4	9	36	40	30,3
Ogółem	39	100	68	100	25	100	132	100

Źródło: badania własne.

Ponad połowa badanych uznaje hejtowanie za dopuszczalne. Poglądy takie prezentuje większa liczba wychowanków MOW w porównaniu z wychowankami ZP (różnica 11,7 punktów procentowych).

Wykres 5. Czy dopuszczalne jest hejtowanie?

Źródło: badania własne.

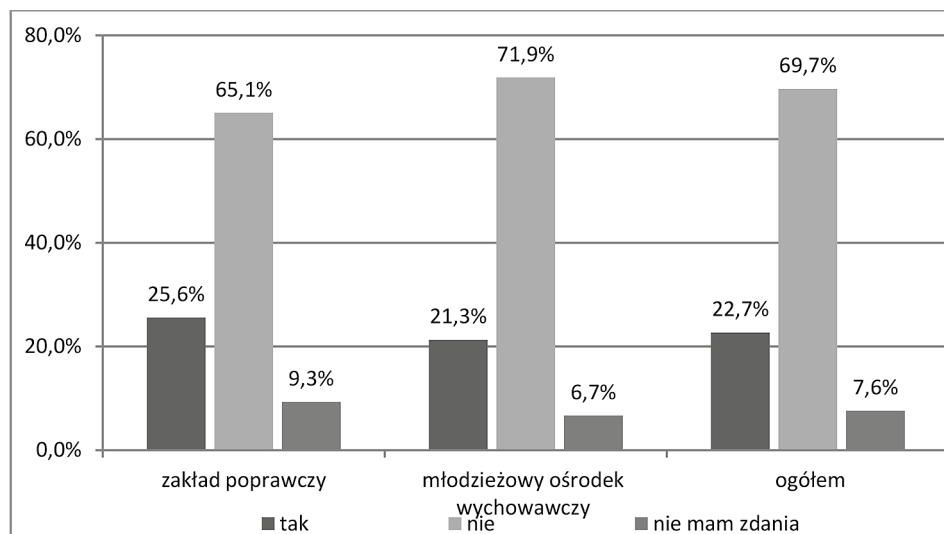
Poglądy dotyczące respektowania zasad moralnych są zbieżne z poglądami o dopuszczalności hejtowania (tab. 6). 66,2% respondentów uznających konieczność respektowania zasad moralnych prezentuje pogląd o niedopuszczalności hejtowania – nie otrzymano jednak zależności między tymi zmiennymi (χ^2 nieistotne statystycznie).

Tabela 6. Konieczność respektowania zasad moralnych a hejtowanie w opinii badanych, n = 132

	Można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie mam zdania		Ogółem	
	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% ogółu
Hejtowanie jest dopuszczalne	13	33,3	12	17,6	7	28,0	32	24,2
Hejtowanie jest niedopuszczalne	22	56,4	45	66,2	11	44,0	78	59,1
Nie mam zdania	4	10,3	11	16,2	7	28,0	22	16,7
Ogółem	39	100	68	100	25	100	132	100

Źródło: badania własne.

Ponad jedna trzecia badanych neguje oczernianie innych. Poglądy wychowanków z obu badanych placówek są zgodne w tym zakresie (wykres 6).

Wykres 6. Czy dopuszczalne jest oczernianie innych?

Źródło: badania własne.

Występuje zależność między poglądami odnośnie do respektowania norm moralnych a dopuszczalnością oczerniania innych osób $\chi^2(4,132) = 32,291$; $p < 0,001$, wartość współczynnika V-Cramera wynosi 0,350, co oznacza, że zależność jest niska. 82,4% osób, które uznają konieczność przestrzegania zasad moralnych uważa oczernianie innych za niedopuszczalne (tab. 7).

Tabela 7. Konieczność respektowania zasad moralnych a oczernianie innych w opinii badanych, n = 132

	Można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie można żyć uczciwie nie przestrzegając zasad moralnych		Nie mam zdania		Ogółem	
	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% z frakcji	n	% ogółu
Oczernianie innych jest dopuszczalne	14	35,9	11	16,2	5	20	30	22,7
Oczernianie innych jest niedopuszczalne	24	61,5	56	82,4	12	48	92	69,7
Nie mam zdania	1	2,6	1	1,5	8	32	10	7,6
Ogółem	39	100	68	100	25	100	132	100

Źródło: badania własne.

Dyskusja wyników

Poglądy młodzieży nieprzystosowanej społecznie odnośnie do przestrzegania norm prawnych są spójne – około połowa badanych wiąże tę normę z uczciwością, przy czym wynik dla wychowanków ZP jest wyższy (72,1%). Mimo znajomości normy, podejmowane zachowania nie odpowiadają zawartym w niej dyrektywom. Osoby deklarujące konieczność przestrzegania zasad i norm prawnych popełniają kradzieże na równi z osobami deklarującymi brak konieczności ich przestrzegania. Otrzymany wynik świadczy o niskim oddziaływaniu kontrolnym normy – jest ona znana, ale w niskim stopniu jest przestrzegana, co oznacza jej niską internalizację.

Również przestrzeganie zasad moralnych jest łączone z uczciwością przez ponad połowę badanych. Otrzymany wynik świadczy o rozumieniu normy, jednak nie gwarantuje jej respektowania. W przypadku badanych deklaracje nie idą w parze z zachowaniami (nie stwierdzono statystycznej zależności). Ponad połowa badanych deklarujących respektowanie zasad moralnych dopuściło się oszukiwania, co wskazuje na niską internalizację.

Wpływ religijności na zachowanie przejawia się w jej inklinacjach do moralności – identyfikacja z Bogiem posiadającym atrybuty nieskończoności i świętości wyznacza podstawowe aksjomaty działania etycznego, które człowiek religijny wdraża w swoim zachowaniu. Młodzież nieprzystosowana społecznie nie utożsamia jednak przestrzegania zasad religijnych z byciem uczciwym, co wskazuje raczej na niski udział religijności w kształtowaniu pożądanego zachowań.

Nieco inaczej przedstawia się znajomość normy odnoszącej się do hejtowania powiązanej z godnością. Ponad połowa badanych uznaje je za dopuszczalne

ne, przy czym, częściej akceptują je wychowankowie MOW. Otrzymany wynik świadczy o niewłaściwym rozumieniu normy godności – nie uzyskano istotności statystycznej między poglądem o konieczności przestrzegania zasad moralnych a dopuszczalnością hejtowania. Należy zaznaczyć, że sposób rozumienia normy powiązanej z hejtowaniem należy rozważać w kontekście aktualnych standardów komunikacyjnych obowiązujących w sieci, będących częścią kultury.

Badani znają natomiast normę odnoszącą się do kłamstw, mających na celu dyskredytację drugiego człowieka (oczerniania). Świadczy o tym otrzymana zależność – poglądy głoszące konieczność przestrzegania zasad moralnych korespondują z przekonaniem o niedopuszczalności oczerniania innych.

Poczynione ustalenia są zbieżne z wynikami badań dotyczących rozumienia wartości i powiązanych z nimi norm przez młodzież nieprzystosowaną społecznie oraz niewystarczającym stopniu ich internalizacji (Florczykiewicz 2016).

Podsumowanie

Uzyskane rezultaty badawcze potwierdziły założenie wyjściowe o występowaniu u młodzieży nieprzystosowanej społecznie negatywnego stosunku do badanych norm i niskiego stopnia ich internalizacji – świadczy o tym nierespektowanie w zachowaniach nakazów zawartych w normie, mimo jej znajomości. Ustalenia te wyznaczają istotne implikacje dla praktyki resocjalizacyjnej – w ich perspektywie zasadne wydaje się wzmożenie wysiłków wychowawczych w zakresie wspomaganie rozwoju moralnego jednostek nieprzystosowanych społecznie. Jednocześnie wyznaczają one kierunek i przedmiot dalszych badań nad mechanizmami nieprzystosowania społecznego.

Abstract: Social maladjustment as an expression of negative attitudes towards norms

The aim of the study was to determine attitudes towards the norms of socially maladjusted youth. Reference was made to C. Czapów's claim that social maladjustment is the result of an individual's negative attitudes, understood as a reluctance to engage in compliance with standards. A diagnostic survey was used. 132 wards of juvenile detention centers and youth educational centers took part in the study.

Confirmed was the assumption that socially maladjusted adolescents had negative attitudes towards the tested standards and a low degree of internalization. It was established that young people associate the application of legal, religious and moral norms with values, but these views do not correspond to their observance. The results obtained determine the implications for the rehabilitation practice – they indicate the need to intensify educational efforts in supporting the moral development of socially maladapted individuals.

Key words: social maladjustment, socially maladjusted youth, negative attitudes towards norms.

Bibliografia

- [1] Bandura A., Walters R.H., 1968, *Agresja w okresie dorastania*, PWN, Warszawa.
- [2] Bowlby J., 1988, *A secure base: Clinical applications of attachment theory*, Tavistock /Routledge, London.
- [3] Clarizio H.F., 1992a, *Social maladjustment and emotional disturbance: Problems and positions: I*, „Psychology in the Schools”, 29, s. 131–140.
- [4] Clarizio H.F., 1992b, *Social maladjustment and emotional disturbance: Problems and positions: II*, „Psychology in the Schools”, 29, s. 331–341.
- [5] Collins N.L., Read S.J., 1990, *Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 58, s. 644–663.
- [6] Czapów C., 1978, *Wychowanie resocjalizujące*, PWN, Warszawa.
- [7] Czapów C., Jedlewski S., 1971, *Pedagogika resocjalizacyjna*, PWN, Warszawa 1971.
- [8] Florczykiewicz J., 2016, *Interpretacja wartości i norm społecznych przez młodzież – analiza porównawcza*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, t. 35, z. 2, s. 249–266.
- [9] Jaśtał J., 2004, *Etyka i charakter*, Aureus, Kraków.
- [10] Kmita J., *Kultura i poznanie*, PWN, Warszawa 1985.
- [11] McGhee R., Short R., 1991, *The prevalence of social maladjustment among school-aged children*, „Psychology in the Schools”, 28, s. 285–289.
- [12] Merrell K.W., Walker H.M., 2004, *Deconstructing a definition: Social maladjustment versus emotional disturbance and moving the EBD field forward*, „Psychology in the Schools”, 41(8), s. 899–910.
- [13] Pytka L., 2001, *Pedagogika Resocjalizacyjna. Wybrane aspekty teoretyczne, metodyczne i diagnostyczne*, Wydawnictwo APS, Warszawa.
- [14] Rokeach M., 1973, *The nature of human values*, The Free Press, New York.
- [15] Schwartz S.H., 1992, *Universals in the content and structure of values: Theoretical Advances and empirical tests in 20 countries*, [w:] *Advances in experimental social psychology*, (red.) M. Zanna, Academic Press, London.
- [16] Stouthamer-Loeber M., 1986, *Lying as a problem behavior in children: A review*, „Clinical Psychology Review”, 6(4), s. 267–289.
- [17] Walters G.D., 1995, *The psychological inventory of criminal thinking styles. Part I: Reliability a preliminary validity*, „Criminal Justice and Behavior”, 22, s. 307–325.
- [18] Włodarczyk E., 2003, *Kultura*, [w:] *Encyklopedia XXI wieku*, (red.) T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- [19] Wojciszke B., 2002, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.